

garna upp mot Dalarna stoppades marskens armé, men Erik Puke lät, mot given lejd, överlämna sig. Löften gavs för att brytas, och Puke avrättades. Under 1437 och 1438 fortsatte upproren i olika delar av riket, och i januari 1439 avslutades striderna i Finland.

Rådet, som övertagit styret i landet, samlades i Strängnäs i slutet av mars 1437 för att anta en stadga vars huvudsyfte var att återställa ordningen. Men den första av de tolv artiklarna gav en bekräftelse på den skattenedsättning som Engelbrekt utfärdat nästan tre år tidigare. Helt gick inte tiden att vrida tillbaka. Förutom vapenförbud innehöll stadgan artiklar om att bönder som i denna tvedräkt hade rymt till köpstäder skulle återvända till sitt arbete, och om att ingen skulle få förtala riksrådsmedlemmar. Dessutom förbjöds fejder över huvud taget.

BÖNDERNAS NYA STÄLLNING

Bråket i Skånings-Åsaka 1445

Upproret hade slagits ner, men ändå hade bönderna flyttat fram sina positioner. I delar av landet, framför allt i Nordsverige med Dalarna, hade de styrande mycket svårt att återta makten. Även i andra delar av landet blev bönderna allt svårare att handskas med.

Kristoffer av Bayern valdes till kung. Han hade oturen att regera under några år med svår missväxt och han fick tillnamnet Barka-konung, han som regerade då folket var tvunget att äta barkbröd. Men det fanns också andra anledningar till missnöje. Under Kristoffers tid utfärdades en ny Landslag, år 1442, som skulle ersätta den snart hundra år gamla från Magnus Erikssons tid. Den nya lagen hade i huvudsak samma text, men med vissa väsentliga förändringar. En av de nya bestämmelserna var ett försök att binda bönderna hårdare vid jorden. Jordägaren skulle med våld kunna föra tillbaka den landbo som flytt. Detta innebar i sin förlängning ett hot om att binda landbon vid jorden, så som skedde i Östeuropa.

Från Västergötland har ett brev bevarats om en av de hårda lokala konflikter som fördes kring dessa nya bestämmelser. Domprosten Elof Svensson i Skara hade en landbo som hette Sigge i Vrå, Skånings-Åsaka socken. Bråket mellan dem började som en vanlig motsättning om husreparationer. Elof menade att Sigge inte hade byggt en ny stuga som han hade lovat, dessutom hade Sigge i stället för att resa upp en hölada som blåst omkull använt virket till att elda med under vintern. Domprosten krävde en ox i ersätt-

ning. När Sigge försökte ge sig av med oxen brast det lös. Domprosten, som på något sätt fått reda på vad Sigge gjorde, skickade ut två av sina män, beväpnade, och de grep landbon på landsvägen. Elof hänvisade till den nya landslagen: ”Då hade de enligt lagen fört honom tillbaka och vad han hade att fara med.” Men Siggas grannar kom till hjälp och befriade honom. Torgils, Anders och Lasse nämns och kanske var de fler. Prostens ”piltar blev bultade och slagna och miste sina armborst”.

När Kristoffer dött 1448 kom Karl Knutsson tillbaka för att bli kung för första gången. Som den maktspelare han var sökte han stöd från allmogen som blivit en maktfaktor. Karl Knutsson lovade att den nya lagen skulle avskaffas.

Hundra år av frihetskrig

Efter Engelbrektsupproret följde två längre perioder med inbördeskrig och bondehärarna agerade alltmer självständigt. Efter ett år av uppror 1457 följde en instabil period som övergick i inbördeskrig mellan 1463 och 1471. Därefter var det tämligen lugnt i ett kvartssekel med Sten Sture den äldre som riksföreståndare. År 1497 drevs Sten Sture från makten av kung Hans och hans tyska legoknektar, men kung Hans förlorade åter landet till den gamle Sten Sture år 1501, och därefter varade striderna i det närmaste konstant fram till 1523.

Dessa strider var uppror om man betraktar dem från unionens och de danska kungarnas synvinkel. Betraktar man dem från de svenska riksföreståndarnas synvinkel rörde det sig i stället om en försvarskamp för den existerande regeringsmakten. Regelmässigt etablerades allianser mellan bondehärar och delar av adeln – rena bonderesningar var sällsynta. I dessa allianser agerade bönderna ofta för centralmakten – kretsen kring riksföreståndaren. Detta politiska ställningstagande förebådade de kommande århundradena då bönderna som regel föredrog en stark kung framför en stark adel.

De två perioderna av strider, på 1460-talet respektive från omkring 1500, hade olika karaktärer. Under den första perioden slogs bönder i praktiken både för och mot unionen. Även den danske kungen lovade skattesänkningar. Ingen av de stridande kunde dock nå avgörande inflytande utan bondehärarnas medverkan, och de flesta av bönderna slöt sig till unionsmotståndarna, vilket föll avgörandet i slaget vid Brunkeberg 1471.

Under den andra perioden av strider kämpade bondehärarna

nästan undantagslöst på den unionsfientliga sidan. Allmogen agerade också alltmer självständigt. Gränsfrederna, som också kallats bondefreden, i södra Sverige är ett uttryck för detta. Befolkningen upprättade formliga traktat om ömsesidig fred.

Riksföreståndarna vände sig också mer till de breda folklagren. På marknaderna samlades mycket folk, och från 1450-talet utnyttjades dessa för att föra fram politiska budskap. Sten Sture använde konsekvent menighetens stöd för att balansera rådet, och varnade till och med rådsherrarna för att en ny Engelbrekt kunde uppträda. Sten Sture den yngre, som regerade från 1512, vände sig än mer systematiskt till bönderna. Förvisso försökte han manipulera dem på folkmötena, men han hade också som ledmotiv för sin politik att: ”det som alla angår bör ock av alla samtyckas”. Denna sentens från den romerska rätten gavs här en folklig innebörd.

De svenska bondehärarnas taktik liknade den som användes av deras mest framgångsrika ståndsbröder i Europa. Bondehären drog sig tillbaka inför angripande styrkor till den terräng de behärskade och där adelns beridna trupper föga kom till sin rätt – i Schweiz till de smala bergsdalarna, utmed Nordsjökusten till det lågt liggande marsklandet där slussarna kunde öppnas, och i Sverige till de djupa skogarna.

Tre gånger, 1437, 1464 och 1469, trängde trupper fram emot Dalarna, för att besegras eller slås tillbaka i skogarna på gränsen till Västmanland. Bondehärarna agerade också offensivt. Flera gånger kom dalkarlar och hälsingar från norr, med långa marscher bakom sig, för att delta i strider i Mälardalen, särskilt kring Stockholm. Även i övriga delar av landet mobiliserades bönderna. Exempelvis brände och rev västgötarna den starka borgen Axvall 1469. I östra Småland var bönder mobiliserade i årtal i början av 1500-talet, vilket till och med gav dem skattefrihet.

Olaus Magnus som växte upp under den sista perioden av intensiva strider beskriver dem i bild och ord. I skogsstriderna högg befolkningen bråtar bakom vilka den kunde försvara sig, de grävde gropar för hästarna, fällde träd över dem och brände ned förhatliga fogdeborgar.

Bonderesningarnas tid i Europa

De svenska resningarna ingick i ett större europeiskt mönster. Antalet stora bonderesningar ökade, och även allianserna mellan delar av överheten och bondehärarna blev vanliga när böndernas militära styrka ökade.

●laus Magnus skriver till denna bild att menigheten samlades med vapen kring hövitsmannen som skulle ge föreskrifter om stridsordningen och mana menigheten att "värna om deras fäderneärvda frihet". Bilden illustrerar väl samarbetet mellan adel och bönder, där böndernas ledare syns i mitten utrustad med svärd i stället för armborst.

●laus Magnus: "Då bönder och hela menigheter understundom finna sig utsatta för oupphörliga våldsätgärder och övermåttan obillig behandling av omilda fogdar, retas de härav till en sådan förbittring att de resa sig som en man och i väpnade skaror draga till anfall mot tyrannernas fasta borgar". Bönderna för fram risknippen på isen för att bränna borgen.

Stridstekniskt vägde vågskålen över till fördel för fotsoldaterna och massarmén. I Schweiz uppkom den tätt sammanslutna fyrkantsformationen av många fotsoldater med långa spjut, pikar, som kunde motstå en ryttarattack. I Böhmen (Tjeckien) använde sig bönderna av vagnborgar, med samma syfte. Sådana vagnborgar använde sig även danska bönderna av när de gjorde uppror år 1441. Under striderna i Böhmen på 1420- och 1430-talen utvecklades också de första handeldvapnen.

Den grundläggande nyheten i bonderesningarna var dock etablerandet av massarmén, att stora folkhopar agerade gemensamt. Detta påverkade också kampen mot bondehärarna och ingick i en förändring av hela stridstekniken. Från slutet av 1400-talet kom landsknekten att spela en allt större roll, ofta som bonderesning-

ens betvingare. Dessa stora arméer av fotsoldater var sammantaget betydligt mer kostsamma än de tidigare förhärskande beridna elittrupperna. En mer enhetlig statsapparat, som kunde sammanbringa stora summor, blev en tvingande nödvändighet.

Det fanns aldrig tillstymmelse till någon bondeupprorets international. Men de olika resningarna och upproren inspirerade varandra. Under Engelbrektsupproret följde uppror i Norge 1435–36 och i Danmark 1439–1441. När den långa slutstriden inleddes i Sverige var en av de utlösande orsakerna att bönderna i Ditmarsken i sydvästra Jylland år 1500 hade besekrat den danske kung Hans, den danska adeln och de tyska legoknektarna som kungen använde sig av.

Nya krav och positioner

Böndernas krav vidgades efter hand till att inte enbart gälla skatterna. De krävde kontroll över vilka häradshövdingar som skulle utses, de diskuterade hur landet skulle styras och ville bli informerade om rikets affärer. Föreställningen om ett avtal mellan överheten och menigheten som kunde sägas upp fick en reell innebörd. Överheten skulle verka för menige mans bästa, annars hade menigheten rätt till uppror. Bönderna krävde också att handeln skulle fungera och att de skulle få salt och humle.

Att vägra betala skatt blev inte bara ett sätt att sänka skatten utan också ett av de viktigaste maktmedlen för bönderna, som de kunde utnyttja i förvisning om att det skulle vara svårt för överheten att utan vidare kräva in skatter med våld från en väl beväpnad och stridsberedd allmoge.

Vid sidan av de stora resningarna uppstod en rad mindre konflikter. Avskydda fogdar eller adelsmän fälldes med en armborstpil ur ett bakhåll. Bönder som ansåg att deras jordägare krävde för mycket kunde vägra skjutsa. Ibland kunde dessa lokala strider bli omfattande. I delar av västra Västergötland lyckades bönderna under flera år på 1480-talet hålla sig utanför statens kontroll.

Även synen på bonden förändrades. Att vara bondevän kunde vara ett skällsord bland överheten på 1400-talet, men det är uppenbart att många även bland de styrande skapade sig en bild av bönderna som samhällets grund.

I Kalmar kyrka, i Uppland, finns ett direkt politiskt budskap bland kalkmålningarna, vilket är ovanligt. Kyrkan målades 1484–1485 under den långa fredsperiod från 1471 till 1497 då Sten Sture styrde landet. En inskrift hyllar både ärkebiskopen och riksfö-

En adelsman och en bonde håller riksvapnet tre kronor, i en nu försvunnen kalkmålning i Kalmar kyrka från 1484–1485. Bilden har bevarats i en teckning från 1600-talet.

reståndaren för landets välgång. På ett annat ställe i kyrkan avbildas en adelsman och en bonde, och de håller tillsammans riksvapnet tre kronor. Adelsmannen är stridsklädd, och bonden har en yxa och slagvalen till en slaga – bondevapen. Under denna bild står som en förklarande text att andra folk ska veta att Sverige är lysande genom sitt folk och sin adel, ”plebque et militia”. Här formuleras i bild och ord samhällsideologin om alliansen, där bönderna spelade en avgörande roll.

Peder Månsson, birgittinermunk och så småningom biskop, ger i boken Bondakonst från början av 1500-talet en inledning som är mera kritisk mot adeln, och lovordar bonden som sköter jordbruket. Han beskriver hur det ofta är träta om gods och åkrar:

*mest bland herrarna som godsen hava mera,
som riket mellan sig skifta och regera.
Så fara de till herredaga
där skulle de rikets ärenden laga,
men träta där mest om sina ägor och jord.
Om menig mans bästa talas ej ett ord.*

...

*Herrarna akta på sitt gods och arv
bönderna på plog, åker och harv.*

...

*Bondakonst är ej endast att ärja och så,
ty honom tillhör många saker att förstå:
om hästar, kor, suggor, bin, smågrisar, gäss, getter
och får, höns och änder han skall vara veter.
Örter, trä, frukt och element,
väderlek och annat vare honom känt.*

Ett märkligt uttryck för den bondevänliga inställningen är ett brev från periodens slutpunkt. Peder Jakobsson (Sunnanväder), blev vald till electus (av påven ännu ej bekräftad vald biskop) i Västerås. Han skrev i mars 1523 till biskop Brask att han blivit vald av ett enigt domkapitel, och gjorde tillägget: ”med dalkarlarnas övervägda önskan”. Att en biskop skulle väljas med folkligt godkännande visar vilka stämningar som fanns i landet. Några månader senare avsattes den radikale Peder från sin position genom ett ingripande från den nye kungen, Gustav Vasa.

Landsbygdens organisering

Över stora delar av Europa blev böndernas sammanslutningar för att organisera produktionen också de viktigaste sociala sammanslutningarna. Under senmedeltiden tog dessa fastare former, och exempelvis i västra Tyskland tillkom många nedskrivna byordningar under senmedeltiden och 1500-talet. Skåne och övriga Danmark anslöt till denna bondekultur och byalagen var fast organiserade senast under 1500-talet.

I dåtidens Sverige kom egentliga byordningar inte förrän på 1700-talet, även om byn som arbetslag och hägnadslag funnits sedan länge. I stället fick socknen ofta en roll motsvarande byalagens. En orsak till att förhandlingarna ofta sköttes inom socknen var att de svenska byarna var små, och det krävdes större församlingar för att lösa tvister. En annan orsak var att socknenmenigheten i Sverige hade en starkare ställning än på de flesta andra håll i Europa, delvis i strid med kanonisk rätt. Menigheten deltog i prästvalet och hade inflytande över ekonomin sedan tidig medeltid. Mot slutet av medeltiden vidareutvecklades sockenstämman med sex män, sexmän, eller tolv män som utgjorde en styrelse med kontroll över kyrkans ekonomi. I Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän hade socknenmenigheten inte detta inflytande.

Ovanför socknen fanns häradet. Även här fanns sedan gammalt ett starkt folkligt inflytande som ställde Sverige i en klass för sig. Den underifrån utsedda nämndens inflytande ökade dessutom under senmedeltiden. Samtidigt förlorade högadeln sin absoluta företrädesrätt till häradshövdingeämbetet, och allt fler häradshövdingar hämtades ur lågadeln. I ett senare skede använde Gustav Vasa ämbetet som en ekonomisk belöning, vilket innebar att häradshövdingar mera sällan deltog i tingsförhandlingarna. Därmed stärktes nämndens inflytande ytterligare, men också häradshövdingens ersättare, lagläsaren, fick en starkare ställning.

Även landstingen, men framför allt de stora marknadsmötena, fick under slutet av medeltiden ökad betydelse. På dessa framförde riksföreståndarna sin politik för att försöka få med sig folket.

Flera gånger under slutet av medeltiden, i brev men också hos Olaus Magnus, nämns att politiska diskussioner fördes där folk samlades, i gillesammanskomster eller på bröllop. Man ska inte underskatta den politiska medvetenhet som formades i landet under den tid då böndernas politiska inflytande växte.